CORA Cork Open Research Archive
Cartlann Taighde Oscailte Chorcaí

Title	„Légy szíves ezt a levelet elégetni, ha elolvastátok”: vernakuláris vallás a titkosrendőrségi aktákban
Authors	Hesz, Ágnes
Publication date	2021-03-26
Original Citation	Hesz, A. (2021) 'Légy szíves ezt a levelet elégetni, ha elolvastátok”: vernakuláris vallás a titkosrendo#rségi aktákban [“Please burn after reading”: vernacular religion in secret police archives]', Ethnographia, 132 (1), pp. 45-66.
Type of publication	Article (peer-reviewed)
Link to publisher's version	https://nti.abtk.hu/hu/19-hireink/493-megjelent-az-ethnographia-legujabb-szama
Rights	https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/
Download date	2026-11-07 01:44:45
Item downloaded from	https://hdl.handle.net/10468/11242

UCC
University College Cork, Ireland
Coláiste na hOllscoile Corcaigh

Hesz Ágnes

„Légy szíves ezt a levelet elégetni, ha elolvastátok”: vernakuláris vallás a titkosrendőrségi aktákban

Az elmúlt két évtizedben számos kiváló munka született a kommunizmus időszakának vallás- és egyházüldözéséről,[1] az állam egyházügyi politikájáról, a történeti egyházak, kisegyházak és vallási csoportok, valamint vezetőik megpróbáltatásairól és a hatóságokhoz fűződő összetett viszonyáról.[2] Jóval kevesebbet tudni viszont arról, miként élte meg ezt a korszakot egy egyszerű hívő, mit jelentett vallásos életet élni egy olyan környezetben, ahol az állampolgárokkal szembeni elvárások sokszor ellentétesek voltak a vallásos emberek lelki szükségleteivel és vallási normáival. Hogyan alakították a hívők vallásgyakorlatukat a megváltozott körülményekhez? Hol, hogyan és milyen körben gyakorolhatták vallásukat? Miképpen értelmezték a helyzetet? Milyen lelkiismereti dilemmákkal kellett szembenézniük? Csökkent-e vallásos odaadásuk? Egyszóval miképpen élték meg vallásosságukat? Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy az állambiztonsági szolgálatok archívumaiban őrzött dokumentumokból mennyire ismerhető meg a korszak vernakuláris vallásossága, azaz a személyközi interakciókban folyamatosan alakuló megélt vallásosság, amelynek kutatása komplex megközelítést kíván és mindeddig elsősorban etnográfiai terepmunkamódszerekkel történt.[3] Megállapításaim elsősorban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) végzett kutatásaimon alapulnak, ahol főként vidéki plébánosok, katolikus „földalatti” mozgalmak, feloszlatott szerzetesi közösségek és más, hivatalosan el nem fogadott vallási csoportok túlnyomórészt az 1950-es és 1960-as években keletkezett anyagait ismertem meg, de kisebb mértékben támaszkodom a bukaresti Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság – CNSAS) arhcívumában szerzett tapasztalataimra is.[4]

[1] A tanulmány a *Hidden Galleries* című kutatási projekt keretében készült, amelyet az Európai Kutatási Tanács támogatott az Európai Unió Horizon 2020 kutatási és innovációs keretprogramja alatt; a projekt száma: 677355.

[2] A teljesség igénye nélkül lásd például: Tabajdi–Ungváry 2008; Bánkuti–Gyarmati 2010; Soós–Szabó–Szigeti 2010; Kiss–Soós–Tabajdi 2012; Heinz–Rajki–Simon 2013.

[3] A vernakuláris vallás fogalmáról és kutatásának módszeréről lásd: Primiano 1995; 2001; 2012; Bowman 2003; 2004a és 2004b; Bowman–Valk 2012; Hesz 2018: 456–459.

[4] Szeretnék köszönetet mondani a Hidden Galleries kutatócsoport tagjainak, James A. Kapalónak, Iuliana Cindreanak, Povedák Kingának, Anca Sincannak, Dumitru Lisnicnek és Tatiana Vagramenkonak a tőlük kapott sok jó tanácsért, segítségért és a közös munka élményéért. Külön köszönöm Mézes Ádámnak, hogy értő szemmel olvasta a tanulmány egy korábbi verzióját és értékes megjegyzéseivel segítette a végleges változat megírását.

HOGYAN OLVASSUNK TITKOSSZOLGÁLATI DOKUMENTUMOKAT?

A titkosszolgálati dokumentumok forrásértékéről azóta élénk tudományos vita folyik, amióta ezek az iratok a kutatók és a szélesebb olvasóközönség számára hozzáférhetővé váltak. Amint azt e vitában többen is hangsúlyozták, a titkosszolgálati anyagok olvasóinak többsége – köztük történészek is – valamilyen referenciális kapcsolatot tételeznek fel e dokumentumok tartalma és a múlt történései között.[5] Ahogyan Takács Tibor írja: „az ügynökjelentéseket és egyéb állambiztonsági iratokat kutató történészek többsége különösebb episztemológiai kérdésfeltevés nélkül közelít ezekhez a dokumentumokhoz, magához a – közvetlenül nem hozzáférhető – múltbeli valósághoz mérve az ügynökjelentéseket".[6] Ebben a megközelítésben a történészek feladata e referenciális kapcsolat természetének a megállapítása, vagyis annak az eldöntése, hogy a dokumentumokban olvasható állítások vajon igazak-e vagy hamisak.[7] Ezt az „igazságot kereső" megközelítést számos kritika érte azért, mert nem reflektál a titkosszolgálati dokumentumok létrejöttének körülményeire, motivációira és az őket előállító szerv sajátos gondolkodásmódjára.[8] Az állambiztonsági szolgálatok feladata a rendszer ellenségeinek beazonosítása, ellenőrzés alá vonása vagy likvidálása volt, ami eleve meghatározta a megfigyeltekről bekerülő információ jellegét és a szervezeten belül történő értelmezését.[9] Éppen ezért helyesebb az általuk létrehozott iratokat ideológiai konstrukciónak tekinteni, nem pedig az ügynökök, tanúk vagy célszemélyek tapasztalatainak reprodukcióiként kezelni.

Ez az iratok keletkezésének körülményeire érzékeny, kritikai-diszkurzív megközelítés a titkoszolgálati dokumentumok forrásértékének átgondolását eredményezte. Számos kutató érvelt amellett, hogy a titkosszolgálati levéltárban őrzött iratok a múltbéli valóság helyett sokkal inkább az állambiztonsági szolgálatok működésébe,[10] „értékrendjébe, gondolkodásmódjába, félelmeibe és fantazmagóriáiba" engednek betekintést.[11] Ha ilyen szemmel olvassuk őket, ezek az iratok azt mutatják meg, miképpen látta és miképpen ábrázolta a társadalmat az őket előállító szerv, éppen ezért a titkosszolgálati levéltárak, Katherine Verdery szavaival élve „nem az ismeretek forrásaként, hanem a tudás sajátos formájaként" lehetnek hasznosak számunkra.[12] Verdery és mások ugyanakkor arra is rámutattak, hogy a dokumentumok konstruált szövegvalósága

[5] Vatulescu 2010: 13; Laczó 2009.
[6] Takács 2014: 109.
[7] Takács 2014: 110.; Poenaru 2013: 219. – idézi Verdery 2014: 62.
[8] Takács 2014: 110. Takács ugyanitt rámutat arra is, hogy mindez a titkosszolgálatok ellenségképének akaratlan reprodukciójához vezet.
[9] A titkosszolgálatok működési mechanizmusának köszönhetően ráadásul a hálózatok által szolgáltatott adatok hivatali útjuk során számos ponton torzulhattak, módosulhattak (erről lásd például: Gyarmati 2014: 66–71.).
[10] Farkas 2006: 154.; Verdery 2014: 39–40.; Rainer 2008: 18.
[11] Vatulescu 2010: 13.
[12] Verdery 2014: 159.

nagyon is kézzelfogható módon hatott – és hat ma is – a valóságra, azaz a titkosszolgálati dokumentumoknak performatív ereje van.[13] Éppen ezért e megközelítés szorgalmazói szerint a titkosszolgálati iratokkal kapcsolatos kutatásnak elsősorban az iratok keletkezési módjára kellene fókuszálnia és arra, milyen hatással voltak a bennük szereplő emberekre és tágabb értelemben a társadalomra: maguk az iratok és az őket létrehozó tevékenységek hogyan alakították az érintettek személyes identitását, interperszonális kapcsolatait, milyen hatással voltak a társadalmi normákra vagy a művészet nyelvére.[14]

Tudományos vita tárgya ugyanakkor az is, hogy mekkora lehet a szakadék az állambiztonsági szolgálatok által előállított dokumentumok és a valóság között. 2014-ben megjelent írásában Ungváry Krisztián például arról ír, hogy a titkosszolgálatok rendszerén belül számos belső mechanizmus létezett az iratokban szereplő információk ellenőrzésére, hiszen végül is „jellegéből adódóan a szervezet arra törekedett, hogy valóban azt tudja, amit az állampolgárok gondolnak, és erre minden létező eszközt fel is használt.”[15] Alátámasztani látszik mindezt egy 1958-ban a titkosrendőrség által módszertani célból megrendelt esszé is, amelyben egy anonim ügynök vall arról, hogy ügynöki karrierje elején a tartótisztje óva intette az általa jelentett ügyek felnagyításától: „Nem nekünk kell fokoznunk a hatást és nem nekünk kell torzítani a veszélyt, mert azzal lejáratjuk a saját tekintélyünket. [...] Ebből éreztem, hogy felelősség terhel minden leírott szóért és minden véleményért.”[16]

Figyelembe véve mindezt, létezik egy harmadik megközelítés is, amely elfogadja ugyan a titkosszolgálati iratok megbízhatatlanságát a bennük szereplő személyek életének és cselekedeteinek valóságát illetően, ugyanakkor fenntartja, hogy megfelelően olvasva e dokumentumokból megismerhetők a korra jellemző tágabb társadalomtörténeti folyamatok.[17] Ahhoz, hogy az olvasó túl tudjon lépni az iratok szövegvalóságán, a „sorok között kell olvasnia”, narratológia módszerek segítségével, a szerzők pozícióját, a szövegek belső logikáját és nyelvezetét elemezve kell értelmeznie a dokumentumokat.[18] Tanulmányomban azt igyekszem bemutatni, hogy ezzel a megközelítéssel olvasva az állambiztonsági dokumentumok bepillantást engednek a kommunista Magyarország vallási életének számos aspektusába.

Az állambiztonsági levéltárban őrzött dossziék több típusa is tartalmaz a vallásra vagy a vallási életre vonatkozó információt. A vernakuláris vallás kutatása szempontjából az ügynöki munkadossziék valamint a megfigyelt vallási csoportokra nyitott operatív dossziék bizonyultak a leggazdagabb forrásnak, de az egyházi vagy vallási vezetők, illetve vallási aktivisták vizsgálati dossziéi is számos érdekes adattal szolgálhatnak. A vallási kérdésekre ráállított hálózati személyek sokszínű csoportot alkottak:

[13] Vatulescu 2010; Verdery 2014: 60–73.; Luehrman 2015: 42–43.
[14] Verdery 2014: 63.; Verdery 2018; Vatulescu 2010.
[15] Ungváry 2014: 92–93.
[16] ÁBTL 4.1. A–3253 – közli Takács 2013: 104–122.
[17] Lásd például Kula 2004: 203. – idézi Gieseke 2010: 5.; Farkas 2006: 154.; Luehrman 2015: 22.; Verdery 2018: 212.
[18] Luehrman 2015: 40.; Rainer M. 2008.; Takács 2014.

voltak köztük olyanok, akiket kifejezetten egy bizonyos vallási csoport megfigyelésére szerveztek be – amelyekhez sokszor maguk is szorosan kötődtek[19] –, míg másoknak helyi közösségek „gyanús" elemeiről, például etnikai kisebbségekről, kulákokról, orvosokról, ügyvédekről, tanárokról, egykori katonatisztekről és csendőrökről kellett jelentenie, és emellett kapták a helyi papság és a közösség vallási aktivitásának megfigyelését is feladatul. A hálózati személyek között találunk papokat és lelkészeket is; nekik elsősorban paptársaikról illetve az egyház belső ügyeiről kellett jelenteniük, de időnként kértek tőlük a helyiek politikai nézeteiről szóló beszámolókat vagy hangulatjelentéseket is.

Az egyes ügynökök jelentéseit összegyűjtő munkadossziékat leszámítva a titkosszolgálati dossziék többféle irattípust tartalmaznak, az ügynöki jelentésektől kezdve a tisztek által írt összefoglaló jelentéseken és értékeléseken át operatív tervekig, kézzel írott vagy legépelt vallomásokig, kihallgatási jegyzőkönyvekig, lehallgatott beszélgetések átiratáig, környezettanulmányokig, megfigyelési fotókig és elkobzott anyagokig (levelek, könyvek, brossúrák, szentképek, fényképek). A sokféle, különböző céllal készült és különböző diszkurzív sémát követő iratnak köszönhetően a titkosszolgálati dossziék polifonikusak – vagy Katherine Verdery szavaival élve heteroglosszikusak – amennyiben egy sor eltérő nyelvi konvenciót használó szereplő hangját tükrözik: az ügynökét, a tartótisztét, a feletteseikét és a megfigyelés alatt álló emberekét. A doszszié kontextusában e hangok egy domináns értelmezési keretbe rendeződnek, amely a megfigyelteket ellenségként állítja be.[20] Kritikailag olvasva viszont az iratok új kontextusba helyezhetők, és így lehetővé válik más szempontú értelmezésük is. Ahhoz tehát, hogy megnézzük, mit is mondhatnak nekünk a titkosszolgálati iratok a korabeli vernakuláris vallásosságról, röviden beszélni kell arról is, hogyan jöttek létre.

Az összes irattípus közül messze az ügynökjelentéseket övezte a legnagyobb kutatói figyelem, ami a titkosrendőrség működésében és a rendszerváltás utáni lusztrációs folyamatokban játszott központi szerepüket tekintve nem is meglepő. A forrásértékük körül folyó tudományos vitában számos kutató mutatott rá arra, hogy e jelentések több szerző együttes munkájának eredményeképpen jöttek létre, és demonstrálta azt a folyamatot, ahogyan a titkosszolgálatok munkamódszere és működési mechanizmusa befolyásolta a jelentések tartalmát.[21] Az ügynökjelentések tehát valamilyen mértékben mindig is szelektíven és manipulált módon ábrázolják a tárgyukat, még akkor is, ha az ügynökök által látott és halott eseményekről sokszor életszerű és részletes leírásokat adnak.

A titkosszolgálatok lényegében már a megfigyelés előtt meghatározták a későbbi jelentések tartalmát, hiszen az ügynökök tartótisztjeik szoros irányítása mellett működtek, és mindig pontosan meghatározott feladatokat teljesítettek. Hogy mennyire szoros volt ez az irányítás, jól mutatják a jelentések után olvasható aprólékos útmutatások, amelyek az ügynökök további feladataira vonatkoztak. 1960-ban egy „Szirmai Béla" fedőnéven jelentő plébánost például arra utasított a tartótisztje, hogy építsen ki

[19] A magyarországi egyházak és a titkosszolgálatok kapcsolatáról lásd például: Tabajdi–Ungváry 2008.
[20] Verdery 2014: 51–52.
[21] Lásd például Farkas 2006: 148–149.; Rainer 2008: 16–17.; Verdery 2014.; Pihurik 2011; Takács 2013.; Gyarmati 2014: 69.

bizalmas kapcsolatot egy teológushallgatóval, akin keresztül a titkosszolgálat információkat remélt szerezni a Tabódy István körül szerveződő titkos szemináriumról.[22] Ennek érdekében a tartótiszt javasolta „Szirmainak”, hogy a hallgatót hívja meg magához tévézni, főzzön neki feketét, és a találkozó során végig „legyen egyházias magatartású”.[23] Egy másik esetben egy mozigépészként dolgozó ügynököt utasítottak arra, hogy „mélyítse el” kapcsolatát a helyi plébánossal, akihez egyébként távoli rokoni kapcsolat is fűzte; ennek eléréséhez a tartótiszt iránymutatása szerint rendszeresen fel kellett keresnie a papot, és érdeklődnie a közös rokonokról, illetve méhészeti tanácsokat kérnie. Mivel az ügynök köztudottan párttag volt, a tartótiszt által írt 1967-es akcióterv szerint „olyan magatartási vonalat kell[ett] az ügynök részére meghatározni, mely alapján gazdasági és politikai állásfoglalása nem lehet azonos [a célszemély] elvi és politikai meggyőződésével. Ez viszont vitára ad lehetőséget, s az ügynök helyes irányításával [sic] és nevelésével megismerhető [a célszemély] arculata.”[24] Azzal, hogy pontosan előírták, mire figyeljenek és hogyan viselkedjenek, a tartótisztek lényegében azt is előre befolyásolták, hogy az ügynökök a munkájuk során egyáltalán mit vettek észre.[25]

A tartótisztek befolyása a jelentésírás során is érvényesült. A jelentéstevés a magyar titkosszolgálatok gyakorlatában többféleképpen történhetett: a legtöbb ügynök kéziratos beszámolót adott le, amelyet vagy már előre megírt, vagy a tartótiszttel történt találkozó során, a tiszt felügyelete mellett vetett papírra. E kéziratos jelentések egy részét aztán valaki a szervezeten belül legépelte, esetenként csak azokra a részekre szorítkozva, amelyeket a tartótiszt vagy a felettese fontosnak ítélt. Előfordult az is, hogy az ügynök szóban adta le a jelentését, amelyet a találkozó után a tartótiszt jegyzett le – ebben az esetben ténylegesen is társszerzőségről beszélhetünk.[26] Bárhogyan is jöttek létre, a jelentések minden esetben a titkosszolgálatok logikája szerint készült „másodlagos” beszámolóknak tekinthetők mindarról, amit az ügynök látott, hallott vagy tapasztalt.[27] Akár szóban, akár írásban jelentett, az ügynök számára a „mintaolvasó” mindig a tartótiszt, és az általa képviselt szervezet volt, akinek az elvárásait elemi érdeke volt

[22] Tabódy István (1921–2000), katonatiszt, 1958-ban szentelték pappá. Többször is összeütközésbe került a kommunista államhatalommal: 1956 után a forradalom alatti tevékenységéért ült börtönben, 1961-ben pedig az államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával 12 év börtönre ítélték, amiért a Hittudományi Akadémiáról eltávolított kispapokból titkos szemináriumot szervezett és többüket pappá is szenteltetett. (*Magyar Katolikus Lexikon*: http://lexikon.katolikus.hu/T/Tabódy.html – Letöltés: 2020. 12. 16.)

[23] ÁBTL, 3.1.2. M–23166: 286.

[24] ÁBTL, 3.1.2. M–28356/1, 64–65.

[25] Farkas 2006: 148.

[26] Gyarmati 2014: 69. Az „ügynök jelentésében elmondta” fordulat például egyértelműen arra utal, hogy a jelentést nem az ügynök jegyezte le. Az informátor műveltségével nem összeegyeztethető nyelvtani és helyesírási hibák vagy stílus szintén egy második szerző jelenlétére utalhatnak (lásd Pihurik 2011: 149). A jelentéseket követő értékelésekben és megjegyzésekben szintén lehet nyoma a szóban elhangzott és később rögzített jelentések közötti eltéréseknek (bár ez nem minden esetben jelenti azt, hogy az ügynök nem maga írta le a jelentését): a tartótisztek gyakran jelezték itt például, ha az ügynök egy adott témában szóban bővebb beszámolót adott, mint írásban.

[27] Az ügynökjelentések abban az értelemben is „másodlagos beszámolónak” tekinthetők, hogy igen gyakran pletykán és szóbeszéden alapulnak. A jelentésekben gyakori a függő beszéd, amit az „úgy hallottam”, „azt beszélik”, „állítólag” fordulatok jeleznek (erről lásd például Gervai 2013: 173).

teljesíteni.[28] A legtöbb ügynök emellett nem egyszerűen csak beszámolt az általa tapasztaltakról, hanem értelmezte és értékelte is azokat, és tette mindezt a titkosszolgálatok perspektívájából és a szervezetben használatos nyelvi klisék alkalmazásával.[29]

Az, hogy az informátorok mit és hogyan jelentettek, nagyban függött a tartótiszthez fűződő viszonyuktól is.[30] Az ügynökök jelentését rendszerint három bekezdés követte: az *értékelés*ben a tartótiszt megállapította, hogy a jelentés operatív szempontból hasznos volt-e vagy sem, a *megjegyzés*ben további információkat közölt az üggyel és az ügynök munkájával, hozzáállásával kapcsolatban, a *feladatok*ban pedig rögzítette azokat a feladatokat, amelyeket az ügynöknek a következő találkozóig teljesítenie kellett. A jelentésekkel együtt olvasva ezek a bekezdések sokat elárulnak az ügynök és a tartótiszt kapcsolatának alakulásáról, és segíthetnek a jelentések értelmezésében. Éppen ezért különösen sokatmondóak az egyes ügynökök jelentését nagyjából kronologikus sorrendben összegyűjtő munkadossziék: kiderül belőlük, hogy az ügynökök munkáját mennyire befolyásolták a kapott értékelések és miképpen változott az ügynöki munkához való hozzáállásuk az évek során.

Minderre különösen érzékletes példát találunk egy baktalórántházi tanár munkadossziéjában, aki „Bátori" néven jelentett a helyi értelmiségről, köztük papokról is, és rendszeresen kapott a település vallási életével kapcsolatos feladatokat is. 1958 decemberében például azt kellett megtudnia, hogy a helyi egyházak képviselői milyen módon és mértékben vonják el az embereket a termelőmunkától. Feladatát szorgalmasan teljesítette is, de jelentésében arra a következtetésre jutott, hogy a városban jelen lévő három egyház (római katolikus, görög-katolikus, református) papjai közül egyik sem akadályozza az embereket mindennapi munkájukban, mindezt az istentiszteletek beosztásával bizonyította, sőt arról is beszámolt, hogy a hittanórák mindhárom felekezet esetében gyakran maradnak el. Mindemellett december hónapra javasolta a reggel hat órai munkakezdés bevezetését, hogy adventben minél kevesebben tudjanak eljárni hajnali misére. Minden igyekezete ellenére tartótisztje a feladatot nem teljesítettnek tekintette és megfeddte, amiért nem referált azokról a módszerekről, amelyekkel az egyház „szélesíti a táborát" és „aktiválja a tömeget". Ezek után „Bátorit" ismét felszólították a feladat elvégzésére, de a dossziéjában nincs nyoma annak, hogy ennek eleget tett volna. A következő jelentésén azonban egyértelműen érződik, mennyire igyekezett megfelelni feljebbvalói elvárásainak. Nem sokkal a fiaskó után ugyanis arra utasították, hogy derítse ki, „mit tanít az egyház ideális [sic], vallásos nevelésen keresztül a marxista neveléssel szemben és folytat-e agitációt tsz. szervezés ellen."[31] Mivel a téliszünet miatt nem tudott beülni a hittanórákra, és a feltűnés elkerülése végett kifejezetten eltanácsolták a papokkal és tanulókkal folytatott közvetlen beszélgetéstől, három karácsonyi római

[28] Takács 2013: 23.
[29] Farkas 2006: 149.
[30] Rainer 2008: 17.
[31] ÁBTL 3.1.2. M–15468: 211.

katolikus misét hallgatott végig. Jelentésében ezekről számol be részletesen, kiemelve és értelmezve az általa rendszerellenesnek ítélt passzusokat. Interpretációja időnként annyira túlzó, hogy érdemes szó szerint idézni belőle:

> 1958. dec. 21-én 18h-kor a fiatal róm. kat. lelkész a következőket mondotta:
> Mit várhatunk mi a karácsonyi Jézustól? Mindent. Minden az Istené az égen és földön. Ha adunk, csak azt adjuk vissza, ami az övé.
> (Értsd: semmi sem az államé. Nem létezik a materialista világ. [...])
>
> Mit vittek a napkeleti bölcsek? És mi mutatta az utat? A csillag napkeleten. (Tehát az Istenség csillagát hirdeti a proletár nemzetköziség csillaga helyett.)

A „Fel nagy örömre, ma született...” kezdetű ének utolsó sorait („mert ez az ég és a földi király”) idézve pedig így ír: „tehát így tartja ébren az egyház a királyság eszméjét a hívek előtt.” Következtetései annyira abszurdnak hatnak, hogy az olvasó él a gyanúperrel: „Bátori” túlbuzgósága valójában szarkazmus, válaszul a korábbi szidásra. Tartótisztje mindenesetre meglehetősen szárazan nyugtázta „Bátori” igyekezetét, amikor az értékelésében a következőket írja „az ügynök jelentésében közli, hogy az egyház misézés alkalmával igyekszik társadalmi rendszerünk ellen izgatni” és érezhetően jobban érdekli a párttagok templombajárása és egyházi adófizetése, amiről „Bátori” az „egyéb megfigyeléseim” címszó alatt számolt be.[32]

A jelentések tartalmát természetesen befolyásolta az informátorok és a célszemélyek viszonya is. Habár a korábban már idézett névtelen ügynök szerint óva intették őt attól, hogy a bosszú vezérelje a munkája során,[33] a jelentésekből kiderül, az informátorokat befolyásolták a személyes érzelmeik. Bár „Bátori” beszámolóiban sosem vélekedett túl kedvezően a vallásról vagy a vallásos emberekről, a református lelkésszel való konfliktusa után kifejezetten rosszindulatú beszámolót írt. Nézeteltérésük oka a hittanórák és az anyák napi ünnepség próbáinak ütközése volt: a lelkész feljelentéssel fenyegette „Bátorit”, amiért az énekkari próbákkal elvonja a tanulókat a hittantól, amire válaszul „Bátori” azzal gyanúsította meg jelentésében a lelkészt, hogy a konfirmáció napját direkt tette az anyák napi ünnepség idejére, és „így elvonta az ünnepekről pont egy párttag gyermekét”.[34] Mindennek az ellenkezője is igaz: az informátorok gyakran adtak semleges jelentést vagy kedvező leírást az általuk megfigyelt személyekről, vagy tartózkodtak attól, hogy jelentsenek róluk.[35] Számtalan olyan, papokról készült jelentést lehet olvasni, amelyekben az ügynökök a célszemélyeket visszahúzódó életet élőnek és apolitikusnak írják le (még akkor is, ha más források esetleg ennek ellenkezőjéről számoltak be),[36] vagy tagadták, hogy a vallási csoport, amelyet meg kellett figyelniük, kifejtett volna bármilyen politikai aktivitást.

---

[32] ÁBTL 3.1.2. M–15468: 211–214.
[33] Takács 2013: 104.
[34] ÁBTL 3.1.2. M–15468: 261.
[35] Erről lásd például Farkas 2006: 153.
[36] Lásd például ÁBTL 3.1.2. M–26516/1: 140.

Az ügynökök tehát nem minden esetben szolgálták ki a titkosrendőrség igényeit és nem mindig igyekeztek azonosítani az „ellenséget".[37]

A titkosszolgálatok informátorainak munkáját többen hasonlították már az antropológuséhoz.[38] Ahogy Katherine Verdery írja, a megfigyelés „az etnográfia-készítés egy formája"; az ügynökök az antropológushoz hasonlóan „alaposan megfigyelték az emberek mindennapi viselkedését és értelmezték, amit láttak".[39] Ráadásul mindezt hasonló vizsgálati módszerekkel tették: feljebbvalóik arra biztatták őket, írjanak le mindent, ami esetleg érdekes lehet és kontextualizálják a megfigyelteket.[40] Némelyik ügynök kifejezetten tehetséges „etnográfusnak" bizonyult: részletes és sokszor finom megfigyelésekkel szolgáló beszámolóik vetekednek az etnográfiai leírásokkal. Az informátorok abban is hasonlítottak az antropológusokra, hogy nemcsak lejegyezték, hanem gyakran egyből értelmezték is a látottakat – vagy azt, amit látni véltek. A „Marika" néven saját katolikus ifjúsági csoportjáról jelentő ügynök például 1959-ben a pannonhalmi bencés apátságban tett látogatásukról szólva leírja, meglátása szerint a csoportjukból az egyik kisfiút mélyen megérintette, hogy a rend főnöke, és még négy másik szerzetes, ugyanabba az iskolába járt, amibe ő. „Ugyancsak nagyon hatott az is", folytatja „Marika", „hogy az iskolakápolna egyik dombormű alakja meglepően hasonlított rá. Ez a kisfiú nagyon mély benyomásokkal tért haza. [...] Nem akarok tulságosan messzemenő következtetéseket levonni, de megítélésem szerint [a kisfiút] ez a pannonhalmi út közel vitte a papság, illetve a bencés rend felé vezető úton."[41] Habár a jelentésbe vegyül némi rosszindulat, részletessége miatt nehezen képzelhető el, hogy teljesen az ügynök kitalációja lett volna. Ha viszont így van, akkor ritka betekintést enged a vernakuláris vallásosság folyamatába és megmutatja, mekkora szerepe lehet a személyes élményeknek a vallásosság elmélyülésében.

Ebben a jelentésben „Marika" tekintetét egyértelműen a titkosszolgálat irányította, hiszen a feladata a katolikus egyház (illetve az egyház perifériáján működő illegális vagy félillegális csoportok) fiatalokra gyakorolt hatásának megfigyelése volt. Az informátorok azonban sok esetben túlléptek feladataik viszonylag szűken meghatározott

---

[37] Ironikus viszont, hogy bármit és bárhogyan is jelentettek az informátorok, a titkosrendőrség logikájával nem dacolhattak. Ahogy Esterházy Péter írja a *Javított kiadás*ban, ártalmatlan jelentés nem létezett: már a puszta léte is „okozott" valamit. A célszemély beszervezéséhez vezethetett például, ha azt írták róla, semlegesen vagy barátságosan viszonyul a rendszerhez; lényegtelen információkat tartalmazó „üres" jelentések pedig együttesen „kiadhatnak valamit", ami a titkosszolgálatok számára felhasználható (Esterházy 2002: 92.; 79.; 85).

[38] Lásd például Verdery 2014: 6–8.; Horváth 2009.

[39] Borsányi László azonban, akinek ügynökmúltja a kétezres évek közepén derült ki, nem értett egyet a tudományos céllal végzett terepmunka és a titkosszolgálatok megbízásából végzett megfigyelési munka között vont párhuzammal, mondván, a témája és terepe megválasztásában szabadságot élvező antropológussal szemben, aki tudja, hogy milyen kérdésekre szeretne választ találni, az ügynökök csak azt tudták, kiket kell megfigyelniük, de azt nem, hogy miért (Borsányi 2009: 67). Bár a dossziék számos bizonyítékot szolgáltatnak ennek ellenkezőjére, bizonyára voltak olyan esetek, amikor az ügynök nem tudta, hogy a titkosszolgálat miért érdeklődött a célszemély iránt.

[40] Esterházy is ír arról, hogy édesapjának a jelentésekben mindig meg kellett adnia forrásainak nevét és írnia kellett az információszerzés körülményeiről; különösen így volt ez a hangulatjelentések esetében (Esterházy 2002: 67).

[41] ÁBTL, 3.1.2. M–22846/1: 62.

fókuszán és beszámolóikban rögzítették a mindennapi élet apróbb-cseprőbb történéseit is – vagy azért, mert úgy gondolták, feljebbvalóikat érdekelhetik, vagy azért, mert nem volt miről jelenteniük, a „házifeladatukat” viszont el kellett végezniük. Jó példa erre a korábban már említett, és főként a helyi német kisebbség megfigyelésével megbízott mozigépész egyik 1963-as jelentése, amelyben a kultúrház igazgatójával közösen megtett autóútjáról ír:

> Egyik este Kismányok felé a kocsiban együtt voltunk az igazgatómmal, az út nagyon síkos volt és mondja, hogy biztosan valami baj történik velünk, mert ő ma tartott egy előadást a hittörténetről és nagyon istentelenkedett, ezt persze utánna [sic] elfordította más irányba, ekkor jegyezte meg azt is, hogy a sógora itt volt NSZK-ból és hozott neki rózsafüzért Franciaországból valami szent helyről. Többet erről a témáról nem beszélgetett.[42]

Ezek az információk a tartótiszteket a legtöbbször hidegen hagyták, nem lévén operatív értékük. Az efféle – Jens Gieseke szavaival élve – „fecsegés” azonban a hétköznapi élet iránt érdeklődő társadalomkutató szemében értékes forrás lehet;[43] jelen esetben egy a hite megtagadása miatt lelkiismeretfurdalást érző hívő személyes vívódását rögzítette az utókor számára.

Ahogyan arról már szó volt, ügynökjelentések mellett a megfigyeltekről készült operatív dossziék számos egyéb irattípust is tartalmaznak: például belső jelentéseket, a tartótisztek vagy feletteseik által írt elemzéseket.[44] Minthogy ezek a jelentések több forrásból származó információkra épülnek – például különböző informátorok jelentéseire, a korábbi rendszer rendőrségi adatbázisára, megfigyelési vagy lehallgatási jegyzőkönyvekre –, elméletileg annak a tudásnak a teljességét tükrözik, amelynek a titkosrendőrség egy csoporttal vagy személlyel kapcsolatban egy adott pillanatban a birtokában volt. E tudás a részletek tekintetében azonban sokszor megbízhatatlannak bizonyul, feltehetőleg azért, mert több, és időnként megbízhatatlan forrásból származik: a dossziék több esetben ellentmondásos adatokat tartalmaznak például egy-egy személy vagy csoport előtörténetét illetően, tévesen közölnek neveket vagy dátumokat.[45] Mivel szerzőik a titkosszolgálat tisztjei, ezeknek az iratoknak a nyelvezete jóval erősebben átpolitizált és ideológiailag terhelt, mint az ügynökjelentéseké: az 1950-es években a katolikus ifjúsági mozgalmak állandó jelzője például a ’klerikál-fasiszta’ volt.[46] Általánosabb szinten azonban ezek az iratok minden bennük lévő csúsztatás és tárgyi tévedés ellenére értékes információkat közölnek a megfigyelt csoportok szerve-

[42] ÁBTL, 3.1.2. M–28356: 231.

[43] Gieseke 2010: 6.; lásd még: Takács 2014: 124.

[44] Az információátadás szervezeten belüli csatornáiról lásd például Gyarmati 2014 és Verdery 2014: 40–44.

[45] Ez történt például Virasztó Mihállyal, a Turáni Egyistenhívők Egyházának táltosával, akinek az édesapja egyes dokumentumok szerint adóhivatalnok, mások szerint viszont paraszt volt. Dossziéiban ellentmondásos adatok olvashatók arról is, mennyi időt töltött a háború előtt börtönben és mikor tartóztatták le (ÁBTL, 3.1.5. O–14980/18; 3.1.9. V–149713; 3.1.9. V–153994).

[46] A román titkosszolgálatok hasonló automatizmussal illették „irredenta-nacionalista” jelzővel a kisebbségi etnikai hátterű vallási közösségeket.

ződéséről és működéséről, különösen, ha lehetőség van őket más forrásokkal is összevetni. Emellett az összefoglaló jelentések gyakran tartalmaznak cselekvési terveket, amelyekből látható, hogy a szervezet miképpen próbálta ellenőrizni és manipulálni a vallási csoportokat; ez a nyomás adta a megfigyelt csoportok vagy személyek vallási életének keretét és határozta meg gyakorlatukat és stratégiájukat.

A dossziékban olyan irattípusok is találhatók, amelyek az eddig említettekhez képest közvetlenebbül tükrözték a megfigyeltek „hangját". A lehallgatott beszélgetések, elkobzott vallásos művek, személyes levelek és fényképek a másodkézből származó jelentéseknél mélyebb betekintést engednek a vallásos emberek gondolataiba, vallásgyakorlatába és e téren megnyilvánuló kreativitásába. Még az esetek többségében manipulált és kényszer alatt született – és ezért erős fenntartásokkal kezelendő – vallomásokból is megismerhető valami a kihallgatottak vallásos elképzeléseiből és gyakorlataiból.

Mit tudhatunk meg tehát a titkosszolgálati iratokból arról, hogyan élték meg a vallásosságukat ebben az időszakban, ha a kritikai olvasási stratégiát és a vernakuláris vallásos megközelítést együttesen alkalmazzuk az olvasásukkor?

VERNAKULÁRIS VALLÁS A LEVÉLTÁRBAN

A vallás kutatói és a titkosszolgálat emberei egymástól gyökeresen eltérő szándékkal közelednek megfigyelésük tárgyához, a vallásos emberhez: míg az előbbiek meg szeretnék ismerni vallásos világképét és életvilágát, addig az utóbbiak a rendszer ellenségének már eleve létező kategóriájába igyekeztek beszuszakolni. Noha a legtöbb kommunista rezsim – még ha korlátozott formában is – de törvényileg garantálta a vallás szabad gyakorlatát, a vallást ideológiai riválisának tekintette és igyekezett annak az állampolgárokra gyakorolt befolyását gyengíteni, ellenőrzése alatt tartani. Éppen ezért a titkosszolgálatokat nem annyira a konkrét vallási elképzelések és rítusok érdekelték, mint inkább a vallási intézmények, csoportok és személyek rendszerrel szembeni attitűdjei, a hatóságok által el nem ismert vallási mozgalmak tevékenysége, valamint az egyházak társadalomra – különösen a fiatalabb korosztályokra – gyakorolt hatása.[47] A valláskutatók, függetlenül attól, hogy szociológusokról, történészekről, néprajzosokról vagy antropológusokról van szó, egészen biztosan másféle anyagot gyűjtöttek volna, mint a titkosrendőrség ügynökei. Mindennek ellenére a titkosszolgálati iratok a mindennapi vallásgyakorlat kutatói számára értékes adatokkal szolgálhatnak.

A titkosszolgálat érdeklődésének köszönhetően a hivatalosan el nem ismert egyházakról vagy földalatti vallásos mozgalmakról készült dossziék rengeteg információval szolgálnak arra nézve, hogy e csoportok miképpen próbáltak kimaradni a hatóságok

[47] Egy 1954-es, a Bulányi György piarista paptanár által szervezett földalatti katolikus mozgalom irat-anyagában olvasható jelentés például így ír a vallás szerepéről a mozgalomban: „Ellenséges tevékenységük leplezésének fő eszköze a vallás volt. A vallás ürügyével nyertek meg új tagokat a maguk számára és a kiképzésnél fokozatosan tértek rá politikai kérdésekre, óvatosan szükítették a vallási tematikát. [...] Demokrácia-ellenes uszitásaikat gyakran „katolikus etikai", „teológiai" formákba öltöztették és úgy állították be, mintha a népi demokrácia elleni harc a vallásosság „egy magasabb foka" lenne, s egyenesen következik a vallásos hitből." (ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4, 193–194).

látóköréből. A titkosrendőrség szemében ezek az erőfeszítések e közösségek konspiratív voltát bizonyították – és emiatt talán túl nagy hangsúlyt is kaptak – a vernakuláris vallás kutatóinak viszont azt mutatják, hogy az emberek miként próbálták a vallásos életüket az aktuális hatalmi helyzethez igazítani. A földalatti katolikus mozgalmakban – de más üldözött vallási közösségekben is – bevett szokás volt a vallási összejöveteleket közös kirándulásnak, kóruspróbának, magánórának vagy akár táncos eseménynek álcázni.[48] A dossziék tanúsága szerint a csoportok változó módszereket alkalmaztak együttléteik, például vallási tréningek, lelkigyakorlatok, valódi céljának leplezésére. Egy 1952-es kihallgatási jegyzőkönyvben Bulányi György például elmondta, hogy magánlakásokban tartott összejöveteleiken a résztvevők tankönyveket tartottak maguk előtt arra az esetre, ha váratlan látogató érkezne, a pilisi hegyekben tett kirándulásaikon pedig népdalokat és munkásmozgalmi nótákat énekeltek.[49] Noha elképzelhető, hogy ez utóbbit már a jegyzőkönyvkészítő tette a vallomáshoz bizonyítandó a mozgalom szemtelenségét, a Bulányi által elmondottakat több ügynökjelentés és visszaemlékezés is alátámasztja.[50] Szintén a feltűnés kerülését szolgálta, hogy a találkozók résztvevői egyedül vagy párokban érkeztek és távoztak, és az együttlétek alatt igyekeztek nagyon csendesen viselkedni. A rendőri számonkérés elhárításának különösen találékony és talpraesett módjáról tudósít egy lehallgatott beszélgetés 1955-ös átirata: eszerint egy katolikus ifjúsági csoport összejövetelén a kiérkező rendőröknek azt mondták, eljegyzési ünnepséget tartanak, és hogy mindez hihetőbb legyen, kiválasztottak egy vőlegényt maguk közül, gyűrűt húztak az ujjára, valaki zongorázni kezdett, mások táncolni, és még egy tószt is elhangzott. A rendőrök végül intézkedés nélkül távoztak, bár gyanakvásukat teljességgel nem sikerült eloszlatni.[51]

Az üldözött vallási közösségek hasonló körültekintéssel kommunikáltak a csoporton belül is. Általánosan jellemző volt a szóbeli kommunikáció túlsúlya, megbízható közvetítők vagy futárok használata, az írásos üzenetek esetében pedig a homályos fogalmazás vagy kódolt nyelvezet.[52] Jó példa erre az az üzenetváltás, amelyet egy katolikus csoportról szóló ügynöki jelentéshez fűzött megjegyzés idéz szó szerint; a megjegyzés szerzője a szöveg megfejtését is megadja: „a levelezőlapon virágnyelven közli, hogy a találkozás ’a tabáni kis vendéglő hátsó helyiségében d.u. 3-órakor lesz” /: a tabáni kistemplom sekrestyéjét jelenti?/ ahova ’Pista bácsit is meghívtam, hogy

[48] ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4; ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a; ÁBTL, 3.1.5. O–10203; 3.1.9. V–14097; ÁBTL, 3.1.5. O–16252/2a; Bögre–Szabó 2010, 355; Más vallási csoportokról lásd például: Petrás 2017 (Jehova Tanúi); Huhák (Táborozók – http://hu.culturalopposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n31559&type=collections – Letöltés: 2020. 12. 05.)

[49] ÁBTL, 3.1.9. V–14097: 142.

[50] Egy másik dossziéból származó jelentés szerint a kirándulásokon résztvevő gyerekek úttörőnyakkendőt viseltek, hogy feltűnés nélkül utazhassanak a tömegközlekedési eszközökön. (ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a, 23). Az ilyen elterelő hadműveletek nem csak az álcázást szolgálták: egy apostoli mozgalom egyik tagjának visszaemlékezése szerint a lelkivezetője a hittanképzést azért ötvözte a német nyelv oktatásával, mert így egyikőjüknek sem kellett hazudnia, ha rajtakapták őket (Bögre–Szabó 2010: 360).

[51] ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a: 97.

[52] A román és ukrán Jehova Tanúinak kódolt üzeneteiről lásd: Vagramenko 2020.

tartsa szóval a társaságot' /: Eglis István:/."[53] Bevett gyakorlat volt emellett a leveleket a feladó feltüntetése nélkül a címzett barátainak vagy ismerőseinek címére küldeni.[54]

Az alkalmazkodási stratégia része volt a rituális tevékenység privát térbe helyezése is. Egyes csoportok esetében ez többé-kevésbé állandó istentiszteleti helyek kialakítását jelentette nyilvánosság előtt rejtett terekben, elsősorban a vallási vezetők házában, esetenként szó szerint is a „föld alatt".[55] Az ukrán, moldáv vagy román titkosszolgálati anyaggal összevetve Magyarországról viszonylag kevés titkos istentiszteleti helyről van tudomásunk; az egyik Németh József pünkösdi lelkipásztor gyülekezetének a lelkipásztor házában létrehozott házi imahelye, amelyet a titkosrendőrség 1972-es rajtaütésének képi dokumentációjából ismerünk.[56]

Az 1950-ben betiltott és feloszlatott szerzetesrendek és apostoli mozgalmak tagjai közül szintén sokan igyekeztek titokban a fogadalmuknak megfelelően élni, miközben – látszólag legalábbis – integrálódtak a világi társadalomba.[57] Mivel a titkosrendőrség feladata volt a tiltott szerzetesi életmódot élők felkutatása és szemmel tartása, van némi információnk arról, miképpen volt összeegyeztethető a kétfajta életmód: a korábbi szerzetestársak tartották egymással a kapcsolatot, sőt, sokan egy lakásban éltek vagy egy munkahelyen dolgoztak, munkaidő előtt és után minden nap eljártak misére, szerény, szinte aszketikus életmódot folytattak. A Római Katolikus Egyház által 1954-ben létrehozott, kifejezetten a volt szerzeteseknek és szerzetesnőknek munkalehetőséget kínáló Szolidaritás Háziipari Szövetkezet napi rutinját is egy ügynökjelentésből ismerjük, amely szerint a szövetkezet munkatársai „bizonyos rendi közösségekben éltek": reggel mindenki elment a misére, munkakezdés előtt lelki olvasmányt végeztek majd erről közösen elmélkedtek, étkezések előtt és után közösen imádkoztak, a zsolozsmát pedig délután egy előimádkozó vezetésével közösen mondták el; a napirend betartásáért a részlegvezetők feleltek. A gazdaságilag egyébként sikeres szövetkezet egyfajta szervezeti központként is működött, mivel – a jelentés szerint – szinte minden főnöknő ott dolgozott, és a korábbi rendtagok tőlük kapták az utasításokat, oda mentek munkáért és irányításért.[58]

De nem csak a titkosrendőrség által üldözött vallási csoportok tagjai gyakorolták titokban a vallásukat. Bár Magyarországon az állam által elismert egyházak szertartásain bárki szabadon részt vehetett, nyíltan vallásosnak lenni számos hátránnyal járhatott, ezért sokan igyekezték elleplezni aktívan vallásos voltukat és a privát szférájukban eleget tenni vallási kötelezettségeiknek. Egy, a titkosszolgálatok által 1955-ben

[53] ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4: 99.
[54] Lásd például: ÁBTL, V–14097/3, 100.
[55] Lásd például: Kapaló 2020; Sincan 2020; Vargramenko 2020. A hatalom elől a privát térbe szoruló „házi" vallásosságról lásd: Kapaló 2018.
[56] Az ügyről bővebben lásd: Povedák 2020;
[57] A szerzetesrendek feloszlatása a női szerzeteseket különösen nehéz helyzetbe hozta, hiszen férfitársaikhoz képest, akik világi papként tovább szolgálhattak, jóval kevesebb lehetőségük volt az egyházon belül megélhetést találni.
[58] ÁBTL, 3.1.2. M–20223: 153. A Szolidaritás Háziipari Szövetkezetről lásd: Bögre–Szabó 2010: 99–100. (48. lábjegyzet) és 284–288.; Magyar Katolikus Lexikon http://lexikon.katolikus.hu/S/Szolidaritás%20Háziipari%20Szövetkezet.html (Letöltés: 2020. 12. 10.)

elfogott és szó szerint lemásolt magánlevél jól példázza e kényszert; szerzője, akinek a személyazonosságát nem ismerjük, egyéb családi ügyek mellett büszkén számolt be elsőszülött unokája otthon tartott keresztelőjéről:

> „December 4-én, a gyerek házassági évfordulóján volt a keresztelő. Gyönyörü szép volt. A Feri, Nagypapa csinált mindent. Reggel 9 órától d.u. 4 óráig állandóan dolgozott és csinálta a legfinomabb és legszebb szendvicseket. Bor és feketekávé volt. Az egész család itt volt 22-en voltunk. A Gál István piarista pap keresztelte meg őt. Itt a lakásban volt a keresztelő. A Feri egy gyönyörü oltárt állított fel. Olyan különlegesen szépen csinálta, hogy mindenki könnyezett a meghatodottságtól. Olyan volt az egész lakádom [sic], mint egy szinpad. Csak ugy ragyogott minden. Gyönyörü beszédet mondott Gál István. Belevette az uj csillagok feltünését, amelyek néha betolakszanak a családokba, de csak rövid ideig csillognak, mert hamar rájönnek, hogy ezek csak szemfényvesztők. Egyébként a beszédét eltettem és majd ha lesz rá alkalom, el fogom olvasni.”

A vernakuláris vallás kutatása szempontjából e levél több szempontból is nagyon érdekes. Egyrészt első kézből értesülünk a hívők rítus iránti igényéről, a vallásgyakorlat terén megnyilvánuló kreativitásáról és a vallás materiális aspektusának fontosságáról: látjuk az igényt a mindennapi élettér szakralizálására a „valódi” keresztelői élmény eléréséhez, látjuk, mitől vált az otthon, még ha időlegesen is, szent térré, és láthatjuk e változás kiváltotta érzelmeket is. Emellett az eset a rendszerrel szembeni csendes ellenállásra is jó példa, nemcsak a keresztelő ténye, hanem a prédikáció egyértelműen antikommunista utalásai miatt is. Az otthoni keresztelővel e család nem kis kockázatot vállalt, és ezzel tisztában is voltak, amint ezt a levélíró záró sorai is jelzik: „Légy szíves ezt a levelet elégetni, ha elolvastátok.”[59]

Bár a titkosszolgálatokat a vallási rítusok és szertartások különösebben nem érdekelték, az ügynökjelentésekben időnként találunk rítusleírásokat, amelyek rövid és száraz voltuk ellenére bepillantást engednek az alulról szerveződő rítusalkotás folyamatába. Egy 1962-es jelentés szerzője például az 1946-ban betiltott KALÁSZ katolikus leánymozgalom aktivitásáról írva említette meg, hogy Ács faluban a templomban házasságot kötő lányoknak KALÁSZ esküvőt rendeztek, amely „abból állt, hogy lányok álltak sorfalat az ifjú párnak. Kalász és Mária zászlókat tettek az oltár mellé és esküvő után külön szertartással avatták asszonnyá.”[60] Egy másik ügynök pedig 1961-ben egy észak-magyarországi falu baptista közösségének keresztelői szertartásáról és egy évente egyszer megtartott imaestéről tudósított:

> „A merítkezés úgy történik, hogy a prédikátor a medencébe áll és a keresztelésre elszánt tag a medencébe megy, hosszú fehér ingbe, és a prédikátor hanyat [sic] belemeríti a vizbe és

[59] ÁBTL 3.1.5 O–11959/4: 73–74.

[60] ÁBTL, 3.1.2. M–20223: 385. KALÁSZ-t (Katolikus Leánykörök Szövetsége) 1935–36-ban alapította Lutzenbacher Rita és Stettner Andrea, célja a falusi lányok nemzeti nevelése és odaadó katolikus családanyai szerepre való felkészítése volt (*Magyar Katolikus Lexikon* http://lexikon.katolikus.hu/K/Katolikus%20Leánykörök%20Szövetsége.html – Letöltés: 2019. 05. 01).

> ezeket a szavakat mondja 'meg keresztelek az úrban. Évente egyszer szokott lenni olyan eset, amikor a lámpát eloltják és sőtétben [sic] elmélkednek vagyis imádkoznak. A község lakói ezt estét motozó estnek nevezték el."[61]

Az idézetben megjelenik a jelentések egy másik gyakori témája: a környezet – vagy általában a közvélemény – vallás és vallásgyakorlók iránti attitűdje. Mivel a titkosszolgálatokat kifejezetten érdekelte az egyházak társadalomra gyakorolt hatása, az ügynököknek gyakorta kellett a templombajárás mértékéről és az egyes papok népszerűségéről, a helyi közösségre gyakorolt befolyásának növekedéséről vagy csökkenéséről jelenteniük. A kép, amely ezekből a – gyakorta pap-ügynökök által írt – jelentésekből kirajzolódik, meglehetősen vegyes. Egy 1960-as ügynökjelentés a komáromi plébános panaszait közvetíti, aki a gyülekezetében tapasztalható általános érdektelenséget a vallás iránt szembeállítja a falusi lakosság sokkal intenzívebb vallásgyakorlatával,[62] míg egy nagyjából ugyanebben az időben keletkezett jelentés szerint a baktalórántházi görög-katolikus pap éppen ennek az ellenkezőjéről beszélt a róla jelentő ügynöknek: szerinte a városban sokan járnak templomba, pedig ott ez nehézségekbe ütközik, miközben „nem is hinné az ember, falun milyen sokan meg tudnak élni egyházi áldás nélkül".[63] Hanyatló vallási kedvről és a fiatalok elvesztéséről számolt be a nyírmadai görög-katolikus pap is 1958-ban a róla (is) jelentő ügynöknek: „sajnos a mai fiatalság inkább megy a mecsre [sic!], moziba, más rendezvényekre," énekkar kántor hiányában nincs, a rózsafüzér társulatba pedig csak idős asszonyok járnak.[64] Szintén 1958-ban viszont ugyanennek az ügynöknek a vajai pap elégedetten beszélt arról, hogy 70 gyermek közül 50 beiratkozott hittanra,[65] és nagy arányú részvételről beszélt 1965-ben a mikófalvi katolikus plébános is.[66] A templomi adományok nagysága is több helyütt a hívek papjuk és egyházuk iránti elkötelezettségét mutatja: az 1950-es és 1960-as évek fordulóján a Máriapócshoz közeli Nyírmadán és Magyon is új templom épült, mégpedig nagyrészt a hívek pénzadományából.[67] A jelentések szerint a hívek az elmaradó egyházi és állami támogatásokat, illetve a papok kieső jövedelmeit is többhelyütt pótolni igyekeztek, mivel „látják, hogy másképpen nincsen vagy nem lesz papjuk, hát ezért adnak."[68] Voltak kevésbé nagylelkű gyülekezetek is; egy 1970-es jelentés egy észak-magyarországi falu katolikus plébánosának és híveinek rossz viszonyáról szólva azt írja, hogy „főleg fizetni nem nagyon szeretnek az emberek," míg egy néhány évvel korábbi beszámoló szerint egy másik környékbeli plébánost a hívei azért tűrik meg „csendesen", mert „csak azt teszi anyagilag, amit muszáj megtenni."[69]

[61] ÁBTL, 3.1.2. M–30014: 130–131.
[62] ÁBTL 3.1.2. M–20223: 451
[63] ÁBTL 3.1.2. M–15468: 252.
[64] ÁBTL 3.1.2. M–15473: 78–80.
[65] ÁBTL 3.1.2. M–15473: 106.
[66] ÁBTL 3.1.2. M–36307: 109.
[67] ÁBTL 3.1.2. M–15473: 78–80 és 94–96.
[68] ÁBTL 3.1.2. M–15473: 78–80.
[69] ÁBTL 3.1.2. M–36307: 443 és 212.

Mindemellett a templombajárók soraiban sokszor olyanokat is találunk, akiknek pozíciójuk vagy politikai elkötelezettségük miatt nem lett volna szabad ott lenniük: noha a párt kifejezetten tiltotta tagjainak a nyílt vallásgyakorlatot, az 1950-es évek végéről számos jelentés számolt be párttagok templombajárásáról, sőt, Nyírmadáról még azt is tudjuk, hogy az új templom építésére még a kommunista párti hívek is „erejükön felülhaladva adakoztak.”[70] E példák alapján úgy tűnik, a helyi kommunista elitek és az egyházak között a feltételezettnél kisebb volt a szakadék; ismerünk olyan eseteket is, amikor a vallásosságuk miatt bajba került emberek éppen a helyi erős emberekhez fűződő személyes kapcsolataik révén úszhatták meg a számonkérést.[71]

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a hatalom ne próbálta volna változatos eszközökkel az egyházak befolyását ellensúlyozni: a jákói református papot 1957-ben felfüggesztéssel fenyegették, amiért egy pártfunkcionáriust még a polgári esküvő megkötése előtt templomilag megesketett – noha korábban a tanácselnök is megnyugtatta, hogy ebből nem lehet baj.[72] „Bátori” ügynök 1958-as javaslatát pedig, miszerint matinévetítések bevezetésével meg lehetne akadályozni, hogy délutánonként a tanulók a római katolikus pap lakására járjanak egyházi tárgyú színdarabokat tanulni, a szervezet örömmel vette és utasította a járási párttitkárt a vetítések megszervezésére.[73]

A titkosrendőrség fokozott érdeklődést mutatott a papok és lelkészek anyagi helyzete iránt is, különösen 1956 után, amikorra az ifjúság körében végzett rendszerellenes befolyásolás és az illegális propagandatevékenység vádja mellett a gazdasági vétség jelentett legitim ürügyet az egyházakkal és az egyébként csak alkotmányos jogaikkal élő vallásgyakorló emberekkel szembeni fellépésre.[74] A dossziékból egyértelműen látszik, hogy a papság nagy része komoly anyagi gondokkal küszködött; fizetésük alacsony volt, amit valamilyen vétség miatt ráadaásul gyakran meg is vontak tőlük – sokszor éppen a titkosszolgálatok nyomására. A papok egy része ezért gyülekezetének jóindulatára és anyagi támogatására szorult, amit pénzben vagy természetben, például alapélelmiszerek formájában kaptak meg.[75] Emellett – a korábbi korokhoz hasonlóan – számos pap és lelkész folytatott valamilyen gazdasági tevékenységet: a jelentésekből legalább két papról tudunk, akik méhészkedtek, az ügynökök pedig többeket, némiképp rosszallóan, kifejezetten jó érzékű üzletemberként jellemeztek.[76] Bizonyos, az állambiztonságiak szemében gyanús üzleti tevékenységek szorosan kapcsolódtak az egyház bevett spirituális szolgáltatásaihoz. A diósberényi plébánosról, Mim Imréről többször is jelentették az 1960-as évekből, hogy az IKKA-n[77] keresztül gáztűzhelyekhez jutott,

[70] ÁBTL, 3.1.2. M–15473: 127–128.
[71] Lásd például: ÁBTL, 3.1.2. M–28356/1: 103. Püspökszilágyon, néprajzi terepmunkám során hallottam egy hasonló esetről, amikor egy kis helyi neoprotestáns csoport vezetőjét azért nem tartóztatták le munkakerülés miatt a rendőrök, mert a helyi tanácselnök kedvező jellemzést adott róla.
[72] ÁBTL, 3.1.2. M–15468: 252.
[73] ÁBTL, 3.1.2. M–15468: 205.
[74] Tabajdi–Ungváry 2008: 215.
[75] Lásd például: ÁBTL, 3.1.2. M–26516/1: 119.
[76] Lásd például: ÁBTL, 3.1.2. M–15468, ÁBTL, 3.1.2. M–28356: 141.
[77] Ibusz Külföldi Kereskedelmi Akció – a nyugati országokból magánszemélyeknek küldött ajándékok és segélyek 1947-ben alapított közvetítő szerve.

amelyeket a környéken értékesített; a plébános elmondása szerint ezeket a környékből kitelepített németek küldték az elhunyt rokonaik lelkiüdvéért mondott misékért cserébe. A hatóságokat ez a magyarázat azonban nem győzte meg, úgy gondolták, hogy a plébános saját hasznára üzletel a gázkészülékekkel, ezért többször is utasították ügynöküket az ügy részleteinek felderítésére.[78] A falusi plébánosok gazdasági stratégiáiról szóló jelentések, a kapcsolathálójukat, beszélgetéseiket és szabadidős tevékenységüket leíró beszámolókkal együtt közelebb vihetnek bennünket az alsópapság mint sajátos társadalmi csoport és a vernakuláris vallás alakítóinak megismeréséhez.

Az informátorok időnként rögzítettek a vallásról vagy vallásos elképzelésekről folytatott mindennapi eszmecseréket is. A vallásukat nyíltan felvállaló emberekkel vagy vallási kisebbségek tagjaival szemben környezetük sokszor ellenséges volt, feltehetően hittérítő tevékenységüknek köszönhetően – legalábbis a jelentések ezt sugallják. Az 1950-es években a földalatti katolikus mozgalmak tagjai gyakran panaszkodtak arról, hogy diáktársaik, kollégáik vagy főnökeik negatívan viszonyulnak hozzájuk és a világnézetükhöz; ahogyan egyikük, a jelentéstevő tolmácsolásában, mondta: „... minden türelme és békességre való törekvése ellenére ellenszenves a munkatársainak, nem tudja előttük kívánatossá tenni a keresztény életformát."[79] Egy másik ügynökjelentés szerint egy baptista üvegest munkatársai rendszeresen „csipkelődő megjegyzésekkel" illettek szektatagsága miatt, amit ő „bibliai idézetekkel, vallásos meggyőződéssel fogad."[80] Ugyanebben a dossziéban egy Jehova Tanújáról is olvashatunk, aki hiába olvasott fel a Bibliából a mezőn dolgozó munkásoknak, „mert általában hibbantnak tartják az egész családot és kinevetik őket". Éppen ezért az ügynök megjegyzi, hogy „ténykedésük itt a faluban nem veszélyes, mert nem veszik őket komolyan".[81]

„Bátori" ügynök jelentése, amelyben egy, a vallási csodákról folytatott beszélgetését jegyzi le, részletessége és életszerűsége miatt kiemelkedik a hasonló témájú tudósítások sorából. Az ügynök 1958 nyarán többedmagával szekerezett hazafelé a Máriapócsi búcsúról, amikor a csodatevő Mária képről beszélgetvén az egyik utastársa – egyébként megfigyelésének tárgya –, egy Kanadából hazalátogató disszidens kijelentette, ő valójában ateista és csak azért ment el a búcsúra, mert a felesége kérésére szándékmisét kellett fizetnie annak lelkiüdvéért. Ezután racionalizáló elmélkedésbe kezdett a könnyező Mária képek csodájáról, majd elmesélt egy csehszlovákiai történetet egy hamis Mária-csoda leleplezéséről. Ekkor lépett be a beszélgetésbe „Bátori", aki „felvilágosította" a másik két utastársukat, hogy egy közös ismerősük szintén a Mária képnek tulajdonítja unokája lábának gyógyulását: „A gyerek mankón járt. A templomban azonban kicsúszott öléből és már csúszkált. Én ekkor rámutattam, hogy erre a babonára rácáfol a nyírbérteleki [helyesen: nyírbélteki] T.B.C. kórház. Ott kezelték a lábát és attól javult. – Az idén nyáron sem a „csoda" segít rajta, hanem a kórházban kezelik a lábát."[82] A jelenet iróniája – szentbúcsúról hazafelé tartó emberek

[78] ÁBTL, 3.1.2. M–28356: 256.
[79] ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a: 73.
[80] ÁBTL, 3.1.5. O–14916: 79.
[81] ÁBTL, 3.1.5. O–14916: 64.
[82] ÁBTL, 3.1.2. M–15468: 147.

babonaságnak és csalásnak nevezik a vallási csodákat – többféle értelmezést is lehetővé tesz: lehet a valódi hitetlenség megnyilvánulása, de megmutathatja az emberek arról alkotott elképzelését is, hogy hitbéli kérdésekben mi lehet az elvárt attitűd egy olyan társaságban, amelynek tagjaiban nem bízhattak meg teljesen.

Az ügynökjelentésekből az is kiderül, hogy a vallásos rítusok iránti igény a halálesetek kapcsán volt a leginkább érezhető. Egy baktalórántházi kislány temetéséről szóló 1959-es jelentés jól érzékelteti az ateista és a vallásos világnézetek közti ütközéseket: a temetés pap nélkül zajlott, amit többen nem néztek jó szemmel és az egyik résztvevő hangosan imára szólította fel a jelenlévőket: „ez a gyerek megkeresztelve sem volt, ne tegyük le úgy, mint a pogányt, mondjuk el a Hiszekegyet.” [83] Egy pap-ügynök pedig a társadalmi temetés kedvezőtlen fogadtatásáról számol be:

> „Mátraderecskén is jártam. Megvolt az első társadalmi temetés is. A halott hozzátartozói vagyis a férje a halottnak nagyon haragszik a papra, mivel nem harangoztak a társadalmi temetés alatt és hogy az egyházi lobogókat sem adták ki a temetéshez. Nem lehetett a rokonokkal megértetni, hogy a társadalmi temetéseknél nincsen harangszó sem lobogó. Az egyik egyházi, a másik pedig társadalmi temetés. Igaz, hogy már megnyugszanak a kedélyek, csak még hát ilyen temetés még ott nem volt és nem tudták, mit is kell tenniök. Így hát ezért fenyegetőztek először a pap ellen.”[84]

Végezetül, egyes jelentések megmutatják azt a lelki küzdelmet is, amit azok vívtak, akik a korszak vallásellenes környezetében megpróbáltak vallásos életet élni, és vallási meggyőződésük alapján értelmezni e helyzetet és megtalálni benne saját helyüket. A vallási kötelezettségek és a szocialista állampolgárokkal szembeni elvárások sok esetben nehezen voltak összeegyeztethetőek, ami súlyos lelkiismereti dilemmát okozott az elkötelezetten vallásos embereknek. Egy pap-ügynök 1954-ben jelentése szerint egy asszony gyónáskor arról érdeklődött, vajon a lánya elvégezheti-e a rá kiosztott túlórát egy kötelező vallási ünnepen,[85] míg egy másik fiatal katolikus hívő azt szerette volna megtudni az egyébként ügynökként róla (is) jelentő lelkiatyjától, miképpen tehetne eleget hittérítő feladatának anélkül, hogy társai szemében nevetségessé válna.[86] Sok hívő számára ugyanakkor megnyugvást jelentett üldöztetésük vallásos értelmezése, és a kommunizmusban Isten büntetését látták, vagy olyan eszközt, amely az emberiség megtérését szolgálja.[87]

***

Tanulmányomban azt a kérdést próbáltam meg körbejárni, hogy a kommunista állambiztonság által létrehozott dokumentumok mennyiben használhatók forrásként a

[83] ÁBTL, 3.1.2. M–15468: 252.
[84] ÁBTL, 3.1.2. M–42002: 35.
[85] ÁBTL, 3.1.5. O–11959. 75.
[86] ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a: 62.
[87] ÁBTL, 3.1.5 O–11959/4: 222; ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a: 142 és 143.

korszak vernakuláris vallásosságának kutatásában. Célom nem egy meghatározott felekezet, vallási csoport, régió vagy szűkebben körülhatárolt korszak mindennapi vallásosságának mélyfúrásszerű, szisztematikus vizsgálata volt, hanem tablószerűen felmutatni, hogy a vernakuláris vallásosságnak mely területein remélhetünk, ha egyáltalán remélhetünk, értékes adatokat e forrástípus feldolgozásával, és hogy a vernakuláris vallás kutatója számára milyen korlátai vannak e forrástípusnak.

A fentiekből, azt remélem, kiderült, hogy ha – más történeti forrásokhoz hasonóan – kritikusan, eredeti céljukat és keletkezésük körülményeit szem előtt tartva olvassuk őket, a titkosszolgálati dokumentumok a korabeli vallásosság számos aspektusáról informálnak: megismerhetjük belőlük a vallásos emberek és csoportok adaptációs stratégiáit, az üldözött vallási közösségek működését, a vallás és az egyházak társadalomban elfoglalt helyét, helyi közösségek és vallási vezetőik kapcsolatát, sőt néha még a lelkiség egy-egy intim megnyilvánulását is.

Ugyanakkor a levéltári kutatás tapasztalatai azt is megmutatták, hogy a dokumentumok szerzőinek perspektívájából fakadó torzítások mellett a mindennapi vallásgyakorlattal kapcsolatos adatok fellelhetősége már önmagában is problémát jelenthet. A nagyobb egyházak vagy az állambiztonság homlokterében álló, hivatalosan el nem ismert vallási közösségek aktáin túl nehéz megjósolni, melyik dossziéban eshet szó a vernakuláris vallásosságról. Az esetek többségében néhány adatról, rövid beszámolóról van csupán szó; szerencsés esetekben azonban egy-egy lokális közösség vallási életéről és szereplőiről több informátor is jelentett, így a bővebb és egymással összevethető, egymást kiegészítő adatokból részletesebb képet kaphatunk az adott közösség vallásgyakorlatára vonatkozóan. A kutató feladata tehát a szórványos említéseknek és az esetleges „sűrűsödési" pontoknak a megtalálása, kitartó levéltári munkával.

Végezetül: önmagában a titkosszolgálati anyagok alapján természetesen nem lehet feltárni a korszak vernakuláris vallásosságát. Mégis, a forrástípus használatának minden nehézsége ellenére is úgy vélem, hogy a vallásgyakorlat megismerése szempontjából értékes anyagról van szó, hiszen az ügynökjelentésekben megőrzött, a vallásosság sokféle megnyilvánulását megragadó „pillanatfelvételek" vagy a vallásgyakorlók különböző dokumentumtípusokból kiszálazható hangjai egy olyan időszak mindennapi vallásosságába engednek bepillantást, amelyből – éppen a rezsim tudományos kutatásokat is erősen korlátozó vallásellenes politikájának köszönhetően – kevés korabeli néprajzi adattal rendelkezünk. Bizonyos esetekben ezek a dokumentumok a vallásgyakorlat olyan elemeit vagy azok lenyomatait is megőrizték (például a titkolt vallásgyakorlat rítusairól, tereiről, kellékeiről készült képek, elkobzott vallásos írások, tárgyak), amelyek időközben megsemmisültek vagy eltűntek, és egyéb dokumentációjuk nem ismert. Ráadásul, ha a titkosszolgálati anyagokat a vernakuláris vallás fogalmának perspektívájából nézve olvassuk, a hívő embereket nem – vagy nem csak – áldozati szerepben láthatjuk, hanem olyasvalakikként, akik az ellenséges hatalommal különböző módon és eszközzel dacolva maguk is aktívan alakították és újították meg a vallásgyakorlatukat.

Levéltári források

ÁBTL – *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*:
4.1. A–3253; 3.1.2. M–23166; 3.1.2. M–28356; 3.1.2. M–28356/1; 3.1.2. M–15468; 3.1.2. M–26516/1; 3.1.2. M–22846/1; 3.1.2. M–20223; 3.1.2. M–30014; 3.1.2. M–15473; 3.1.2. M–36307; 3.1.2. M–42002, 35; 3.1.5. O–14980/18; 3.1.5. O–11959/4; 3.1.5. O–11959/4a; 3.1.5. O–10203; 3.1.5. O–16252/2a; 3.1.5. O–14916; 3.1.9. V–149713; 3.1.9. V–153994; 3.1.9. V–14097; 3.1.9. V–14097/3;

Irodalom

BADONE, Ellen
1990 Introduction. In Ellen Badone (ed.): *Religious Orthodoxy and Popular society*. 3–23. Princeton: Princeton University Press.

BÁNKUTI Gábor – GYARMATI György (szerk.)
2010 *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L’Harmattan.

BORSÁNYI László
2009 Émikus perspektívából. *AnBlokk,* 3. 64–67.

BOWMAN, Marion
2003 Vernacular Religion and Nature: The „Bible of the Folk” Tradition in Newfoundland. *Folkore,* 114. 3. 285–295.
2004a Procession and Possession in Glastonbury: Continuity, Change and the Manipulation of Tradition. *Folklore,* 115. 3. 273–285.
2004b Taking Stories Seriously: Vernacular Religion, Contemporary Spirituality and the Myth of Jesus in Glastonbury. *Temenos,* 39–40. 125–142.

BOWMAN, Marion – VALK, Ülo
2012 Introduction: Vernacular Religion, Generic Expressions and the Dynamics of Belief. In Bowman, Marion – Valk, Ülo (eds.): *Vernacular Religion in Everyday Life. Expressions of Belief,* 1–19. Abingdon & New York: Routledge.

BÖGRE Zsuzsanna – SZABÓ Csaba (szerk)
2010 *Törésvonalak. Apácasors a kommunizmusban*. Budapest: METEM–Szent István Társulat.

DINZELBACHER, Peter
1997 ’Volksreligion’, ’gelebte Religion’, ’verordnete Religion. Zu begrifflichen Instrumentarium und historischer Perspektive. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde. München: Kommission für bayerische Landesgeschichte bei der Bayerische Akademie der Wissen*. 77–95.

ESTERHÁZY Péter
2002 *Javított kiadás. Melléklet a Harmonia Cœlestishez*. Budapest: Magvető.

FARKAS Gyöngyi
2006 Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 21. 4. 146–170.

GERVAI András
2015 *Titkos Magyarország. „Célszemély" a társadalom*. Budapest: Kalligram.
GIESEKE, Jens
2010 Állambiztonság és társadalom – érvek az együttes vizsgálat szükségesssége mellett. A NDK Állambiztonsági Minisztérium történeti kutatásának állása] *Betekintő.* 2010/3. http://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_3_gieseke.pdf (Letöltés: 2019. 04. 04.)
GYARMATI György
2014 Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem? In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. 65–87. Budapest: Libri.
HEINZ, Daniel – RAJKI Zoltán – SIMON Ervin (szerk.)
2013 *Szabadegyházak, vallási kisebbsége és a diktatúrák Európában a 20. században*. Budapest–Friedensau: Gondolat–Historisches Archiv der Siebten-Tags-Adventisten in Europa–Kisegyház-kutató Egyesület.
HESZ Ágnes
2018 A népi valláson túl: egy fogalom kritikája és lehetséges alternatívái. *Ethnographia,* 129. 3. 448–468.
HORVÁTH Kata
2009 A Borsányi név. A politikai és a tudományos megfigyelés határai. *AnBlokk,* 3. 30–38.
KAPALÓ, James A.
2018 ‚Domestic Religion in Soviet and Post-Soviet Moldova' In Prof. Dr. Annette Schnabel – Dr. Melanie Reddig – Prof. Dr. Heidemarie Winkel (eds.): *Religion im Kontext/Religion in Context: Handbuch für Wissenschaft und Studium*. 305-321. Baden-Baden: Nomos.
KISS Réka – SOÓS Viktor Attila – TABAJDI Gábor (szerk)
2012 *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek.* Budapest: L'Harmattan. /Fehér Hollók Sorozat 1/
LACZÓ Ferenc
2009 Nagyszabású kisszerű játszma. [Rainer, M. János. 2008. Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei. 1957–1989. Budapest: 1956-os Intézet.] *BUKSZ* 21. 1. 3–7.
LUEHRMANN, Sonja
2015 *Religion in Secular Archives. Soviet Atheism and Historical Knowledge.* New York: Oxford University Press.
PETRÁS Éva
2017 Jehova Tanúi története 1945 és 1989 között. In Fazekas Csaba – Jakab Attila – Petrás Éva – Szita Szabolcs: *A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház története a kezdetektől napjainkig*. 203–269. Budapest: Gondolat.
PIHURIK Judit
2011 A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében. *Századok,* 145. 1. 143–160.
POVEDÁK Kinga
2018a *Crime scene photographs of a raid of a hidden house church Budapest*. http://hiddengalleries.eu/digitalarchive/s/en/item/6 (Letöltés: 2019. 04. 30.)

2018b *Confiscated photographs from a clandestine religious community Budapest*. http://hiddengalleries.eu/digitalarchive/s/en/item/15 (Letöltés: 2019. 04. 30.)

PRIMIANO, Leonard

1995 Vernacular Religion and the Search for Method in Religious Folklife. *Western Folklore,* 54. 1. 37–56.

2001 What is Vernacular Catholicism? The „Dignity” Example. In Barna Gábor (ed): *Politics and Folk Religion.* Papers of the 3rd Symposium of SIEF Comission of Folk Religion. 51–58. Szeged: Dep. of Ethn. University of Szeged.

2012 Afterword: Manifestations of the Religious Vernacular: Ambiguity, Power, and Creativity. In Marion Bowman – Ülo Valk (eds): *Vernacular Religion in Everyday Life. Expressions of Belief.* 382–394. Abingdon & New York: Routledge.

RAINER M. János

2008 *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest: 1956-os Intézet.

SINCAN, Anca

2020 Underground Monastery in Bucharest. 18. In Kapaló, James – Vagramenko, Tatiana (eds.): *Hidden Galleries. Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe*. Zürich: Lit Verlag.

SOÓS Viktor Attila – SZABÓ Csaba – SZIGETI László (szerk.)

2010 *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Budapest: Luther Kiadó.

TABAJDI Gábor – UNGVÁRY Krisztián

2008 *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest: 1956-os Intézet–Corvina.

TAKÁCS Tibor

2013 *Besúgók a besúgásról. Ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból*. Budapest: L’Harmattan.

2014 Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. 107–128. Budapest: Libri.

UNGVÁRY, Krisztián

2014 Források és alulértékelésük. In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. 89–105. Budapest: Libri.

VAGRAMENKO, Tatiana

2020 “Fresh bread from Mama”: Jehovah’s Witness Code. In Kapaló, James – Vagramenko, Tatiana (eds.): *Hidden Galleries. Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe.* 30. Zürich: Lit Verlag.

2020 True Orthodox Underground Monastery. In Kapaló, James – Vagramenko, Tatiana (eds.): *Hidden Galleries. Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe*. 16–17. Zürich: Lit Verlag.

VATULESCU, Cristina

2010 *Police Aesthetics. Literature, Film, and the Secret Police in Soviet Times*. Stanford: Stanford University Press.

VERDERY, Katherine

2014 *Secrets and Truths. Ethnography in the Archive of Romania’s Secret Police*. Budapest–New York: CEU Press.

2018 *My Life as a Spy. Investigation in a Secret Police File*. Durham and London: Duke University Press.

Hesz Ágnes
PhD egy. adj. PTE BTK Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék
e-mail: hesz.agnes.marta@pte.hu

Ágnes Hesz

"Please burn after reading": vernacular religion in secret police archives

The paper explores to what extent archival materials produced by the secret police in socialist Hungary could be used as sources for the study of vernacular religion. Looking at examples from the Historical Archives of the Hungarian State Security, it argues that when read with critical approach, these documents reveal several aspects of religiosity from an era remarkably scarce in contemporary ethnographic sources. For all their limitations these files reveal the ways in which religious groups and individuals adapted to oppression and developed strategies to deflect the attention of the authorities, but also expressions of spirituality or the position and role religion, churches and their representatives had in a socialist society. By applying the vernacular religious approach to these files we are also able to move away from showing religious subjects simply as the victim of the regime and point instead to their resilience and agency.